

OBLICI URBANIZACIJE I PROSTORNA POKRETLJIVOST STANOVNIŠTVA SREDIŠNJE HRVATSKE¹

VRESK MILAN

Uvod

Urbanizacija je proces, koji je uzročno povezan s mogućnostima zapošljavanja i socijalnim prestrukturiranjem poljoprivrednog stanovništva. Zapošljavanje poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima jedan je oblik socijalnog mobiliteta², koji, opet, uvjetuje prostorni mobilitet koji se može manifestirati u dva oblika: u stalnom preseljavanju stanovništva u centre rada ili u dnevnim migracijama. Glavni smjerovi migracija u slučaju kada se radi o socijalnom prestrukturiranju poljoprivrednog stanovništva je selo-grad.

Međuzavisnost između oblika urbanizacije, te socijalne i prostorne mobilnosti stanovništva valja, međutim, promatrati evolutivno, s aspekta vremena i prostora, a može se izdvojiti u tri stadija:

1. U primarnom ili predindustrijskom stadiju poljoprivreda zapošljava najveći broj ljudi, socijalno prestrukturiranje stanovništva je slabo, stupanj urbanizacije je nizak. Prostorna pokretljivost stanovništva također je slaba i uglavnom je usmjerena na relaciji selo-selo u obliku stalnih preseljavanja.

2. U sekundarnoj ili industrijskoj fazi najveći udio zaposlenih radi u industriji. Socijalni i prostorni mobilitet stalno se povećavaju, što potiče urbani razvoj, pogotovo rast velikih gradova. Glavni smjerovi migracije su selo-grad. Koncentracija stanovništva, radnih mjesta, stanova i drugih sadržaja u gradove bitno je obilježje urbanizacije. Dnevne migracije postepeno jačaju, a stalna preseljavanja slabe.

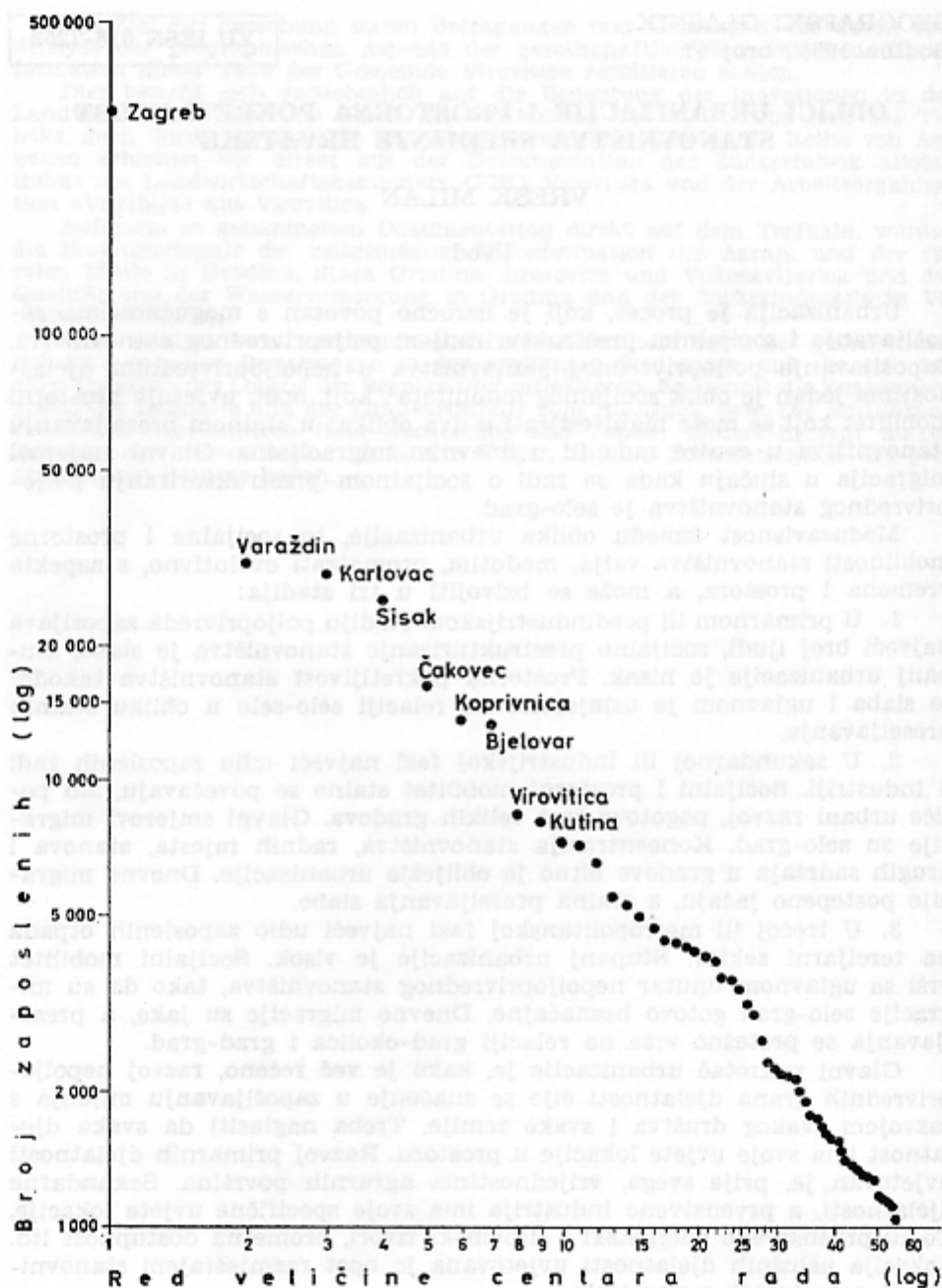
3. U trećoj ili metropolitanskoj fazi najveći udio zaposlenih otpada na terciarni sektor. Stupanj urbanizacije je visok. Socijalni mobilitet vrši se uglavnom unutar nepoljoprivrednog stanovništva, tako da su migracije selo-grad gotovo beznačajne. Dnevne migracije su jake, a preseljavanja se pretežno vrše na relaciji grad-okolica i grad-grad.

Glavni pokretač urbanizacije je, kako je već rečeno, razvoj nepoljoprivrednih grana djelatnosti čije se značenje u zapošljavanju mijenja s razvojem svakog društva i svake zemlje. Treba naglasiti da svaka djelatnost ima svoje uvjete lokacije u prostoru. Razvoj primarnih djelatnosti uvjetovan je, prije svega, vrijednostima agrarnih površina. Sekundarne djelatnosti, a prvenstveno industrija ima svoje specifične uvjete lokacije. To su prvenstveno energetske i sirovinski izvori, prometna dostupnost itd. Lokacija uslužnih djelatnosti uvjetovana je opet razmještajem stanovništva i potrošačkih potencijala.

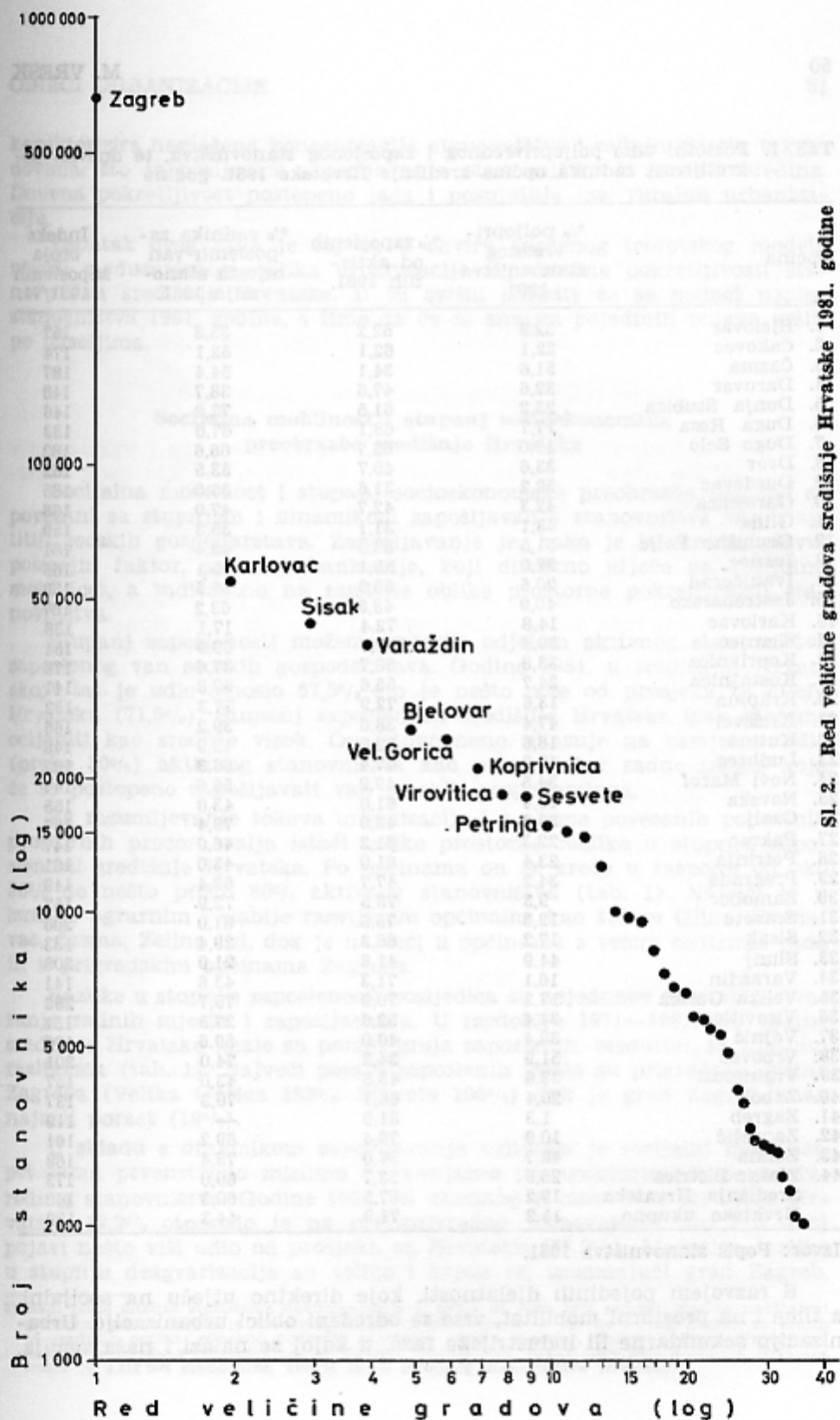
* Recent prof. dr Mladen Friganović

1) Ovaj članak donosi neke rezultate istraživanja u okviru znanstvenog zadatka Urbanizacija SRH (projekt 41, Prostorno uređenje SRH) što ga financira SIZ za znanstveni rad SRH.

2) Pod socijalnim ili vertikalnim mobilitetom smatra se promjena pozicije stanovništva u socijalnoj strukturi ili socijalnoj podjeli društva (Bolte, 1969).

Sl. 1. Red veličine centara rada središnje Hrvatske 1981. godine

Sl. 2. Red veličine gradova središnje Hrvatske 1981. godine

Tab. 1. Postotni udio poljoprivrednog i zaposlenog stanovništva, te dnevna pokretljivost radnika općina središnje Hrvatske 1981. godine

Općina	% poljoprivrednog stanovništva 1981.	% zaposlenih od aktivnih 1981.	% radnika zaposlenih van mjesta stanovanja 1981.	Indeks broja zaposlenih 1981/71.
1. Bjelovar	32,8	52,2	33,8	157
2. Čakovec	22,1	62,1	52,1	174
3. Čazma	51,6	34,1	54,4	187
4. Daruvar	32,6	47,6	38,7	148
5. Donja Stubica	23,2	61,5	72,2	146
6. Duga Resa	17,7	68,1	67,0	133
7. Dugo Selo	19,0	62,7	66,6	182
8. Dvor	33,6	45,7	53,5	162
9. Đurđevac	52,2	31,6	35,5	185
10. Garešnica	42,3	42,7	47,0	166
11. Glina	53,1	31,1	35,3	159
12. Grubišno Polje	51,5	33,5	43,4	181
13. Ivanec	27,0	55,1	55,1	165
14. Ivanićgrad	20,6	65,5	55,5	150
15. Jastrebarsko	40,9	43,5	63,2	167
16. Karlovac	14,8	72,4	17,1	138
17. Klanjec	39,6	47,7	69,9	151
18. Koprivnica	33,8	53,7	37,6	178
19. Kostajnica	24,7	55,6	52,8	141
20. Krapina	13,6	72,9	77,3	132
21. Križevci	47,4	38,6	39,2	166
22. Kutina	16,6	72,9	43,9	148
23. Ludbreg	42,2	47,4	66,3	182
24. Novi Marof	34,5	49,9	55,6	147
25. Novska	19,4	61,0	43,0	155
26. Ozalj	38,3	42,0	79,4	187
27. Pakrac	22,3	61,2	46,0	147
28. Petrinja	23,4	61,0	43,0	161
29. Pregrada	34,2	47,7	62,4	149
30. Samobor	9,3	78,5	72,9	157
31. Sesvete	12,3	75,6	81,0	206
32. Sisak	17,2	68,2	29,4	133
33. Slunj	44,9	41,8	21,0	205
34. Varaždin	16,1	71,3	43,6	141
35. Velika Gorica	17,2	70,9	75,7	283
36. Virovitica	34,4	52,6	27,5	151
37. Vojnić	38,4	40,0	59,6	196
38. Vrbovec	51,9	34,2	74,0	201
39. Vrginmost	33,6	45,5	43,0	157
40. Zabok	20,4	66,1	70,3	137
41. Zagreb	1,3	81,9	—	119
42. Zaprešić	10,9	78,4	69,2	161
43. Zelnja	48,7	37,0	73,4	168
44. Zlatar Bistrica	25,9	53,7	60,0	172
Središnja Hrvatska	19,2	67,5	60,3	140
Hrvatska ukupno	15,2	71,9	44,3	139

Izvor: Popis stanovništva 1981.

S razvojem pojedinih djelatnosti, koje direktno utječu na socijalni, a time i na prostorni mobilitet, vrše se određeni oblici urbanizacije. Urbanizaciju sekundarne ili industrijske faze, u kojoj se nalazi i naša zemlja,

karacterizira naglašena koncentracija stanovništva i radnih mjesta u gradovima, što je posljedica preseeljavanja stanovništva iz seoskih sredina. Dnevna pokretljivost postepeno jača i pospješuje tzv. ruralnu urbanizaciju.

Zadatak ovog rada je taj da u okviru izloženog teoretskog modela utvrdi međuzavisnost oblika urbanizacije i prostorne pokretljivosti stanovništva središnje Hrvatske. U tu svrhu koristit će se podaci popisa stanovništva 1981. godine, s time da će se analiza pojedinih pojava vršiti po naseljima.

Socijalna mobilnost i stupanj socioekonomske preobrazbe središnje Hrvatske

Socijalna mobilnost i stupanj socioekonomske preobrazbe uzročno su povezani sa stupnjem i dinamikom zapošljavanja stanovništva van vlastitih seoskih gospodarstava. Zapošljavanje je, kako je istaknuto, glavni poticajni faktor, agens, urbanizacije, koji direktno utječe na socijalnu mobilnost, a indirektno na različite oblike prostorne pokretljivosti stanovništva.

Stupanj zaposlenosti možemo mjeriti udjelom aktivnog stanovništva zaposlenog van seoskih gospodarstava. Godine 1981. u središnjoj Hrvatskoj³⁾ taj je udio iznosio 67,5% što je nešto niže od prosjeka za cijelu Hrvatsku (71,9%). Stupanj zaposlenosti središnje Hrvatske ipak možemo ocijeniti kao srednje visok. On istovremeno ukazuje na zamjetan udio (preko 30%) aktivnog stanovništva kao potencijalne radne snage, koja će se postepeno zapošljavati van seoskih gospodarstava.

Za razumijevanje tokova urbanizacije i s njome povezanih popratnih prostornih procesa valja istaći velike prostorne razlike u stupnju zaposlenosti središnje Hrvatske. Po općinama on se kreće u rasponu od oko 30% do nešto preko 80% aktivnog stanovništva (tab. 1). Najviši je u izrazito agrarnim i slabije razvijenim općinama kao što su Glina, Đurđevac, Čazma, Zelina itd, dok je najveći u općinama s većim centrima rada ili u prigradskim općinama Zagreba.

Razlike u stupnju zaposlenosti posljedica su nejednake dinamike otvaranja radnih mjesta i zapošljavanja. U razdoblju 1971—1981. sve općine središnje Hrvatske imale su porast broja zaposlenih, međutim, sa znatnim razlikama (tab. 1). Najveći porast zaposlenih imale su prigradske općine Zagreba (Velika Gorica 183%, Sesvete 106%) dok je grad Zagreb imao najniži porast (19%).

U skladu s dinamikom zapošljavanja uslijedio je socijalni mobilitet, pri čemu prvenstveno mislimo na socijalno prestrukturiranje poljoprivrednog stanovništva. Godine 1981. od ukupnog stanovništva središnje Hrvatske 19,2% otpadalo je na poljoprivredno stanovništvo, što i u ovoj pojavi nešto viši udio od prosjeka za Hrvatsku (15,2%). Međutim, razlike u stupnju deagrarizacije su velike i kreću se, izuzimajući grad Zagreb,

3) Radi lakše analize statističke dokumentacije u ovom će radu biti zadržan dosada uobičajeni prostorni pojam središnje Hrvatske, kojim su obuhvaćene 43 općine i grad Zagreb sa svojih 10 gradskih općina, odnosno područja zajednica općina Bjelovar, Karlovac, Sisak, Varaždin i Zagreb, te Gradska zajednica općina Zagreb. Godine 1981. ovako izdvojena središnja Hrvatska imala je 2.216 000 stanovnika, što je 48,4% ukupnog stanovništva Hrvatske.

od 9,3% u općini Samobor do 53,1% u općini Glina. Između udjela poljoprivrednog stanovništva i stupnja zaposlenosti postoji izrazita korelacija, što se može zapaziti uporedbom ovih dviju pojava po općinama. Zbog toga udio poljoprivrednog stanovništva i stupanj zaposlenosti mogu poslužiti kao relevantni pokazatelji socioekonomske preobrazbe i načina života stanovništva istraživanog prostora.

Izloženi podaci vjerno ukazuju na prostorne razlike u stupnju socioekonomske preobrazbe i povezano s time složene procese u razvoju središnje Hrvatske, koji se ispoljavaju i u oblicima urbanizacije.

Centri rada i njihovo značenje u zapošljavanju

Stupanj socioekonomske preobrazbe i zaposlenosti kao i njihove prostorne razlike treba povezano promatrati s mrežom centara rada i značenjem funkcije rada pojedinih centara u njoj.

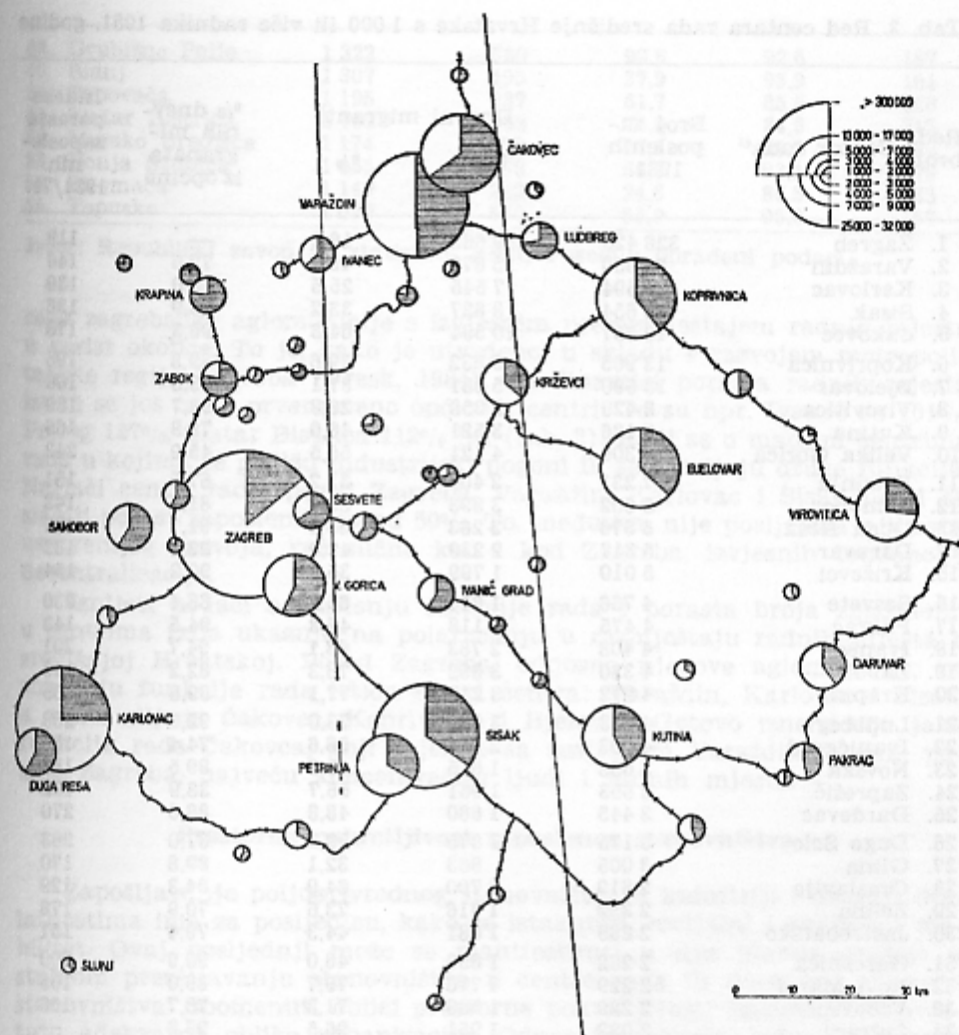
Godine 1981. u središnjoj Hrvatskoj bilo je 140 centara sa 100 ili više zaposlenih radnika. U strukturi centara prema funkciji rada brojem i udjelom ističu se mali centri. Preko 60% centara imalo je 100 — 1000 zaposlenih, dok je samo sedam centara imalo više od 10 000 zaposlenih (tab. 2). Rad centara rada dosta je nepravilan. Funkcijom rada ističe se Zagreb s preko 320 000 zaposlenih, da bi za njim znatno zaostali drugi centri rada (sl. 1). Zanimljivo je, međutim, da red veličine gradova i red centara rada imaju slična obilježja, s time da su neki gradovi zamijenili mjesta u sistemu. Karlovac je npr. drugi grad po veličini u središnjoj Hrvatskoj, međutim po funkciji rada ulogu drugog centra ima Varaždin. Čakovec je isto tako po funkciji rada peti centar, a po broju stanovnika nalazi se tek na 24. mjestu itd. (sl. 2).

Tab. 2. Pregled centara rada središnje Hrvatske 1981. godine

Red. broj	Broj zaposlenih	Broj centara	%
1.	328 423	1	0,7
2.	20 000 — 50 000	3	2,1
3.	13 000 — 17 000	3	2,1
4.	5 000 — 10 000	8	5,7
5.	4 000 — 5 000	7	5,1
6.	2 000 — 4 000	12	8,6
7.	1 000 — 2 000	21	15,0
8.	100 — 1 000	85	60,7
	Ukupno	140	100

Izvor: Republički zavod za statistiku SRH, Popis stanovništva 1981. Posebno obrađeni podaci

Posebno, međutim, treba istaći asimetričan razmještaj centara u mreži s obzirom na značenje funkcije rada, kao i nejednaku gustoću mreže. Zagreb kao najjači centar rada rubno je položen u mreži, a u pojedinim dijelovima kraja osjeća se nedostatak jačih centara rada. Posebno je to vidljivo u istočnom dijelu središnje Hrvatske. Pored asimetričnosti s obzirom na veličinu centara rada gustoća mreže je također nejednaka. Po

Sl. 3. Mreža centara rada središnje Hrvatske 1981. godine prema veličini centra i udjelu dnevnih migranata od ukupno zaposlenih u centru

gustoći mreže ističe se prostor Hrvatskog zagorja, te prometni pravci prema Kutini i Koprivnici. Međutim, najsiromašnija mreža centara zapaža se u Karlovačkoj, Sisačkoj i Bjelovarskoj regiji. (sl. 3). To će se svakako, kako ćemo vidjeti, odraziti na pojedine pravce, a posebno na intenzitet i oblike urbanizacije.

Sudeći po dinamici porasta radnih mjesta u mreži centara rada neće brzo doći do značajnijih promjena. U razdoblju 1971—1981. najveći porast radnih mjesta imali su neki prigradski centri Zagreba (Dugo Selo 183%, Velika Gorica 142%, Sesvete 130% itd.) dok je Zagreb imao umjereni porast radnih mjesta. Ovi podaci ukazuju na porast značenja funkcije

Tab. 3. Red centara rada središnje Hrvatske s 1 000 ili više radnika 1981. godine

Red. broj	Centar rada ⁴⁾	Broj zaposlenih 1981.	Dnevni migranti		% dnevnih migranata iz općine	Indeks porasta zaposlenih 1981/71.
			broj	%		
1.	Zagreb	328 423	59 662	18,2	—	119
2.	Varaždin	31 530	15 677	49,7	72,6	146
3.	Karlovac	29 594	7 545	25,5	40,0	139
4.	Sisak	25 654	8 827	33,2	58,9	136
5.	Čakovec	16 357	10 594	64,8	96,3	178
6.	Koprivnica	13 965	5 532	39,6	89,8	195
7.	Bjelovar	13 690	5 081	37,1	83,8	166
8.	Virovitica	8 429	2 258	26,8	93,7	189
9.	Kutina	8 186	3 521	43,0	78,8	166
10.	Velika Gorica	7 309	4 121	56,5	45,9	242
11.	Petrinja	7 231	2 400	33,2	67,5	151
12.	Samobor	6 602	3 893	59,0	81,7	142
13.	Duga Resa	5 576	3 263	58,5	91,7	127
14.	Daruvar	5 317	2 230	42,0	92,4	162
15.	Križevci	5 010	1 799	35,9	90,2	154
16.	Sesvete	4 756	1 611	65,2	88,4	230
17.	Pakrac	4 475	2 118	47,3	94,5	143
18.	Ivanec	4 408	2 783	63,1	94,7	201
19.	Zabok	4 330	3 392	78,3	82,2	145
20.	Krapina	4 212	3 248	77,1	89,6	165
21.	Ludbreg	4 113	3 003	73,0	92,5	208
22.	Ivaničgrad	4 003	2 344	58,6	74,4	155
23.	Novska	3 653	1 645	45,0	89,5	152
24.	Zaprešić	3 653	1 961	56,7	38,9	132
25.	Đurđevac	3 445	1 680	48,8	88,0	270
26.	Dugo Selo	3 175	1 875	59,1	37,0	283
27.	Glina	3 005	963	32,1	89,8	170
28.	Oroslavlje	2 619	2 700	64,9	84,3	129
29.	Zelina	2 332	1 716	73,6	70,9	178
30.	Jastrebarsko	2 285	1 081	44,3	79,4	151
31.	Garešnica	2 282	1 050	46,0	90,9	200
32.	Novi Marof	2 229	1 776	79,7	89,0	165
33.	Vrbovec	2 229	1 589	71,3	75,7	158
34.	Zutnica	2 022	1 951	96,5	98,8	—
35.	Bedekovčina	1 920	1 147	59,7	59,7	126
36.	Čazma	1 798	999	55,7	82,4	196
37.	Hum/Sutli	1 796	1 427	79,5	79,7	121
38.	Kostajnica	1 682	683	40,6	83,9	130
39.	Lepoglava	1 621	701	43,3	95,9	148
40.	Dvor	1 574	961	61,1	97,8	143
41.	Martinova Ves	1 570	1 420	90,5	98,0	—
42.	Kerestinec	1 489	1 201	80,7	62,1	159
43.	Lipik	1 415	734	51,9	94,5	159
44.	Prelog	1 356	501	37,0	98,6	227
45.	Varaždinske Toplice	1 352	809	59,8	86,8	234
46.	Zlatar	1 332	772	58,0	89,9	150
47.	Novoselec	1 330	891	67,0	80,9	134

4) Funkcija rada pojedinih centara u tabell nije najbolje iskazana. Radi se o dvojnim centrima koje statistička služba posebno vodi, a u stvarnosti se radi o jednom centru. Primjer su Krapina-Zutnica ili Vrbovec-Martinova Ves.

48. Grubišno Polje	1 322	580	92,6	92,6	187
49. Slunj	1 307	495	37,9	95,9	101
50. Popovača	1 195	737	61,7	85,9	158
51. Zlatar Bistrica	1 192	882	74,0	84,6	212
52. Mursko Središće	1 174	670	57,1	99,7	199
53. Donja Stubica	1 155	770	66,7	93,1	179
54. Pitomača	1 149	282	24,6	85,5	163
55. Topusko	1 020	570	55,9	95,6	158

Izvor: Republički zavod za statistiku SRH, Posebno obrađeni podaci

rada zagrebačke aglomeracije s izvjesnim prerasporedom radnih mjesta u korist okolice. To je, kako je utvrđeno, u skladu s razvojem metropolitanske regije Zagreba (Vresk, 1984). Po dinamici porasta radnih mjesta ističu se još neki, prvenstveno općinski centri. To su npr. Ivanec sa 101%, Prelog 127%, Zlatar Bistrica 112% itd (tab. 3). Radi se o manjim centrima rada u kojima se podižu industrijski pogoni ili se razvijaju druge funkcije. Najjači centri rada, pored Zagreba, Varaždin, Karlovac i Sisak imali su slabiji porast zaposlenih, ispod 50%. To, međutim, nije posljedica njihovog usporenijeg razvoja, već slično kao i kod Zagreba, izvjesnih tendencija decentralizacije.

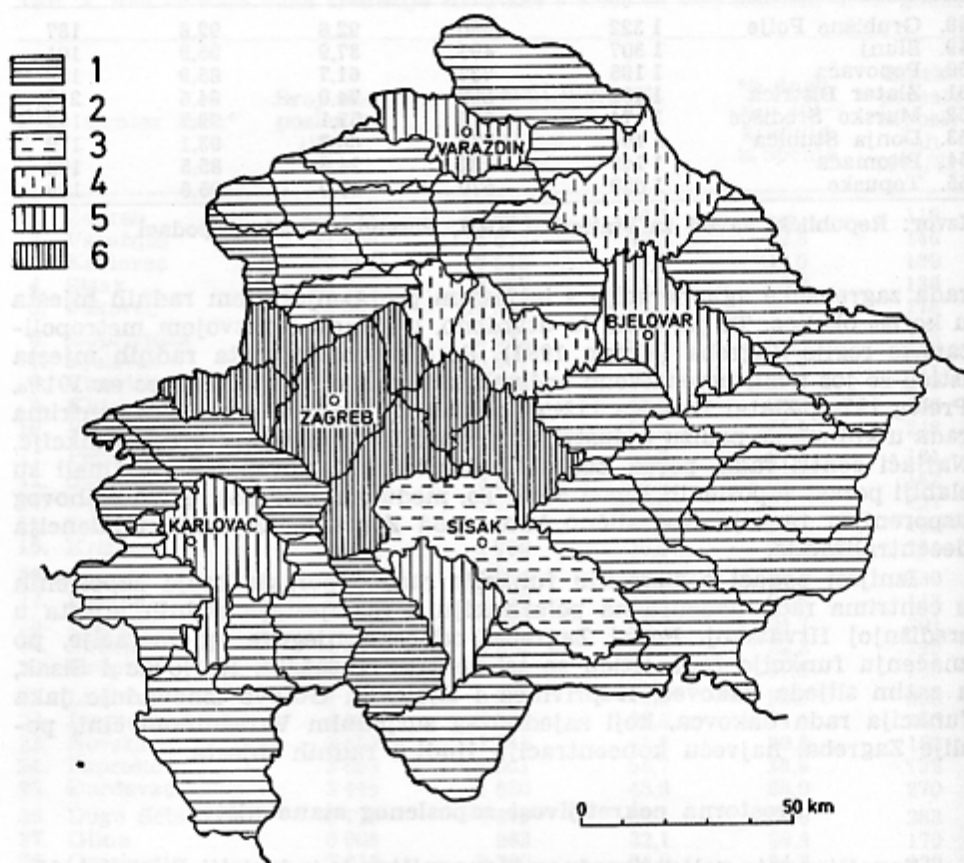
Iznijeti podaci o značenju funkcije rada i porasta broja zaposlenih u centrima rada ukazuju na polarizaciju u razmještanju radnih mjesta u središnjoj Hrvatskoj. Pored Zagreba, odnosno njegove aglomeracije, po značenju funkcije rada ističu se tri centra: Varaždin, Karlovac i Sisak, a zatim slijede Čakovec, Koprivnica i Bjelovar. Gotovo iznenađuje jaka funkcija rada čakovca, koji zajedno sa susjednim Varaždinom čini, poslije Zagreba, najveću koncentraciju ljudi i radnih mjesta.

Prostorna pokretljivost zaposlenog stanovništva

Zapošljavanje poljoprivrednog stanovništva u industriji i drugim djelatnostima ima za posljedicu, kako je istaknuto, socijalni i prostorni mobilitet. Ovaj posljednji može se manifestirati u dva glavna oblika: u stalnom preseljavanju stanovništva u centre rada ili dnevnom kretanju stanovništva. Spomenuti oblici prostorne pokretljivosti stanovništva uvjetuju adekvatne oblike urbanizacije. Odnos intenziteta jednog i drugog oblika prostorne pokretljivosti može poslužiti kao mjera stupnja razvoja i urbanizacije nekog prostora. Poznato je, naime, da u prvim fazama industrijalizacije svake zemlje stalno preseljavanje stanovništva nadmašuje dnevnu pokretljivost, da bi u zreloj fazi industrijalizacije stalno preseljavanje slabilo te zatim gotovo prestalo, a jačale bi dnevne migracije.

Nažalost, mi ne raspoložemo relevantnim podacima pomoću kojih bismo precizno mogli utvrditi koji je od navedenih procesa jači, ipak smo u mogućnosti da ukažemo na opće tendencije njihovog razvoja. Analizom podataka o dnevnoj pokretljivosti zaposlenih 1971. i 1981, te uporedbom migracijskog salda dvaju razdoblja, 1961—1971. i 1971—1981, dolazimo do rezultata koji ukazuju na tendenciju smanjivanja stalnih preseljavanja u centre rada, a jačanje dnevne pokretljivosti.

Zaključak o tendenciji smanjivanja stalnog preseljavanja stanovništva u centre rada središnje Hrvatske temeljen je na pozitivnijem kretanju

Sl. 4. Promjene migracijskog salda 1971—1981. u odnosu 1961—1971. godine: 1. 1961—1971. negativan, 1971—1981. negativan, ali još više negativan, 2. 1961—1971. negativan, 1971—1981. negativan, ali manje negativan (pozitivniji), 3. 1961—1971. pozitivan, 1971—1981. negativan, dakle negativniji, 4. 1961—1971. negativan, 1971—1981. pozitivan, pozitivniji, 5. 1961—1971. pozitivan, 1971—1981. pozitivan, ali manje pozitivan (negativniji) i 6. 1961—1971. pozitivan, 1971—1981. pozitivan, ali još više pozitivan.

migracijskog salda 1971—1981. u odnosu na razdoblje 1961—1971. Kako je poznato, u Hrvatskoj je 1971. godine 75%, a 1981. godine 73% općina imalo negativni migracijski saldo (Friganović, 1984). Ovi podaci jasno ukazuju na značenje ruralnog egzodusa ove republike. U središnjoj Hrvatskoj, međutim, broj općina s pozitivnim saldom veći je nego u drugim regijama, i, što posebno valja naglasiti, migracijski saldo 1971—1980. pozitivniji je u odnosu na razdoblje 1961—1971. Većina općina središnje Hrvatske i u razdoblju 1971—1981. ima negativan migracijski saldo, međutim, on je manje negativan nego u prethodnom razdoblju. To vidimo iz sljedećih podataka o promjeni salda:

1961 — 1971.	1971 — 1981.	1961 — 1981/ /1971 — 1981.	Broj općina
negativan	negativan	negativniji	4
negativan	negativan	pozitivniji	25
pozitivan	negativan	negativniji	1
negativan	pozitivan	pozitivniji	3
pozitivan	pozitivan	negativniji	4
pozitivan	pozitivan	pozitivniji	7

Podaci ukazuju da je 35 općina od ukupno 44 u razdoblju 1971 — 1981. godine imalo pozitivniji migracijski saldo u odnosu na razdoblje 1961 — 1971. godine (sl. 4), što je, kako je rečeno, pozitivna tendencija koja ukazuje na slabljenje ruralnog egzodusa. Međutim, uporedba migracijskog salda po općinama između dva međupopisna perioda ukazuju na jaku polarizaciju razvoja ovog prostora. Zagreb sa svojim prigradskim općinama čini pozitivan pol razvoja, koji zbog svojeg imigracijskog karaktera bilježi sve pozitivniji migracijski saldo. Pored ovog središnjeg prostora, stalan pozitivan migracijski saldo imaju i općine s jačim centrom rada. To su Varaždin, Karlovac, Bjelovar i Petrinja u kojima je u posljednjem međupopisnom razdoblju migracijski saldo manji od prethodnog razdoblja, u općini Sisak on je čak i negativan. Što se tiče stalnih migracija središnja Hrvatska bi se mogla promatrati s centar-periferija koncepta.

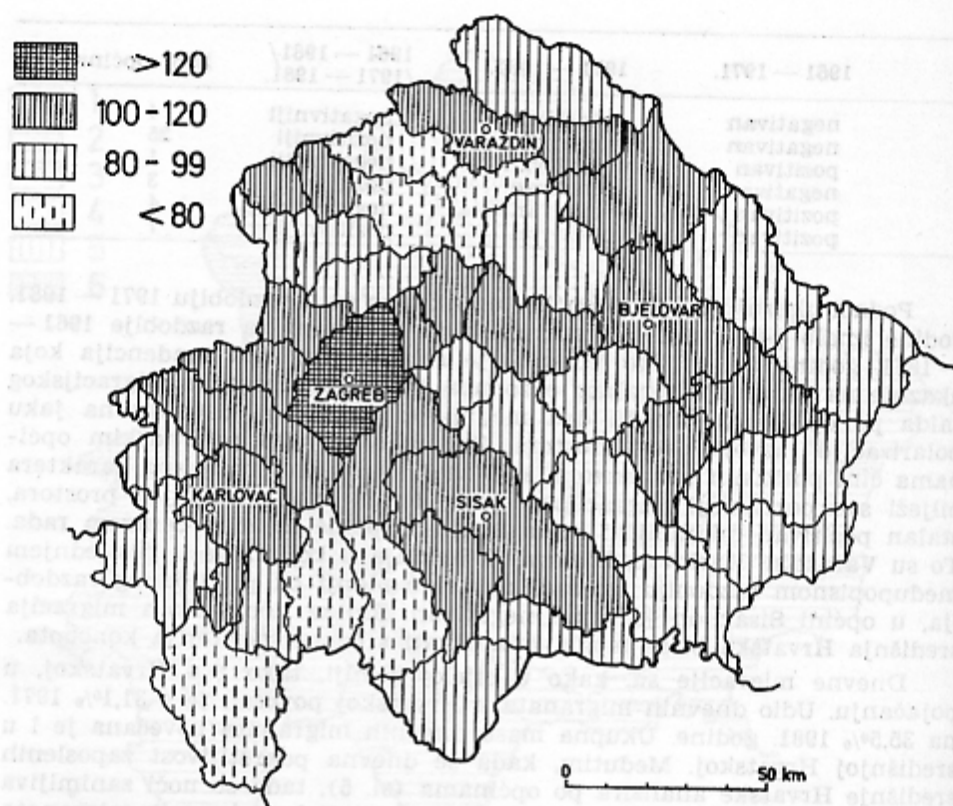
Dnevne migracije su, kako u cijeloj zemlji, tako i u Hrvatskoj, u pojačanju. Udio dnevnih migranata u Hrvatskoj povećan je s 31,1% 1971. na 35,5% 1981. godine. Ukupna masa dnevnih migranata povećana je i u središnjoj Hrvatskoj. Međutim, kada se dnevna pokretljivost zaposlenih središnje Hrvatske analizira po općinama (sl. 5), tada se uočila zanimljiva pojava. Broj općina sa smanjenim relativnim udjelom dnevnih migranata 1981. u odnosu na 1971. godinu, nešto je povećan, međutim, u općinama s porastom relativni udio dnevnih migranata znatno je više porastao, nego što je bio pad u općinama u kojima se taj udio smanjio. Smanjenje relativnog udjela dnevnih migracija imale su uglavnom općine s negativnim migracijskim saldonom, što je shvatljivo, pošto se i zaposleno stanovništvo preseljava u centre rada. Porast udjela dnevnih migranata zabilježen je u općinama s jačim centrima rada.

Dnevna pokretljivost zaposlenih znatno je veća od prosjeka za Hrvatsku. Godine 1981. 60,3% radnika središnje Hrvatske radilo je van mjesta stanovanja. Od ukupno 44 općine u 25 ili 57% udio dnevnih migranata iznosio je više od 50% zaposlenih (tab. 1).

Za urbani razvoj veliko značenje imaju intenzitet, smjerovi i struktura dnevnih migranata, te veličina gravitacijskog područja.

U središnjoj Hrvatskoj je 1981. godine registrirano 55 centara rada s više od 1000 zaposlenih (tab. 3). Međutim, kod 33 ili 60% centara većinu radnika čine dnevni migranti. U 12 centara rada udio dnevnih migranata kreće se preko 70% zaposlenih.

Udio dnevnih migranata u pravilu se smanjuje s veličinom funkcije rada centra. Postoje, međutim, i izuzeci. Od jačih centara rada treba izdvojiti Varaždin kod kojeg gotovo polovica zaposlenih dnevno migrira na rad, te Čakovec, kod kojeg udio dnevnih migranata iznosi 64,8%. Objašnjenje za to treba tražiti u specifičnim geografskim obilježjima njihovih

Sl. 5. Promjene relativnog udjela zaposlenih izvan mjesta stanovanja 1981. u odnosu na 1971. godinu po općinama središnje Hrvatske; A — porast udjela; B — pad udjela

okolica (gusta naseljenost, sitnoposjednička struktura, viškovi radne snage, veća prometna dostupnost itd). Zanimljivo je da od naših jačih centara rada Karlovac ima nizak udio dnevnih migranata, gotovo upola manje od Varaždina.

Za ocjenu stupnja urbanizacije i objašnjenje njezinih oblika valja analizirati gravitacijska područja radne snage centara rada. Upravo veličina, oblik i intenzitet dnevnih migracija iz pojedinih dijelova gravitacijskog područja odražavaju stupanj razvoja grada i okolice. U mnogim zemljama svijeta se u ranoj fazi industrijalizacije javljaju jake migracije između agrarno prenaseljenih krajeva i pojedinih gradova. Ova pojava se redovno objašnjava pull-push faktorima.

U našem prostoru takav odnos uspostavljen je između gusto naseljenog Hrvatskog zagorja i Zagreba. Istraživači dnevnih migracija u Zagreb (Žuljić, 1957, Friganović, 1970) isticali su Hrvatsko zagorje kao najjače emitivno područje dnevnih migracija u Zagreb. Međutim, u posljednjih dvadesetak godina u gravitacijskim odnosima radne snage nastale su, kako ćemo vidjeti, velike promjene.

Glavne promjene koje su dugotrajnim preseljavanjem stanovništva u ili prema gradovima (centrima rada) nastale vidljive su u tome što su najintenzivnije zone dnevne gravitacije radne snage stvorene oko gradova, s time što je primarno značenje tradicionalnih agrarnih krajeva u dnevnim migracijama oslabilo. Hrvatsko zagorje je i dalje značajno gravitacijsko područje radne snage Zagreba, ali nije više tako izrazito. Oko centara rada stvorene su manje-više kružne zone dnevnih migracija u kojima se isto tako mogu izdvojiti kružne zone različitog intenziteta migracija.

Na stvaranje postojećih, u nekim elementima specifičnih gravitacijskih područja utjecala su, po našem mišljenju, dva glavna faktora. Prvi je blizina, odnosno dostupnost centru rada. Zbog mogućnosti dnevnog kretanja na rad nije iz okolica centara rada uslijedilo jače preseljavanje stanovništva, štoviše, pojedina naselja okolice postala su atraktivna za naseljavanje. Drugi faktor prolazi, po našem mišljenju, iz komunalne organizacije naše zemlje. Sistem komunalne organizacije mnogo je utjecao na formiranje gravitacijskih odnosa u raznim oblastima života pa i u radnim odnosima. To je, zapravo, i razumljivo s obzirom da komuna ima važnu ulogu u sistemu odlučivanja.

Zbog navedenih faktora zona intenzivnije dnevne migracije zaposlenih nalazi se unutar teritorija općina. Stroga podudarnost između zone najintenzivnije migracije i granice općina većine općinskih centara upravo ukazuje da je na migracije, pored blizine i veće dostupnosti (pješice, biciklom, motociklom, autobusom, automobilom) utjecao i spomenuti politički faktor.

Navedene konstatacije potvrđuju i podaci. Godine 1981. od 55 centara rada središnje Hrvatske s više od 1 000 zaposlenih čak je u 53 ili 93% centara preko 50% migranata migriralo iz općine u kojoj se nalazi centar. Istovremeno u 69% centara na dnevne migrante iz općine otpadalo je više od 70%, odnosno u 56,4% centara preko 80% dnevnih migranata (tab. 3).

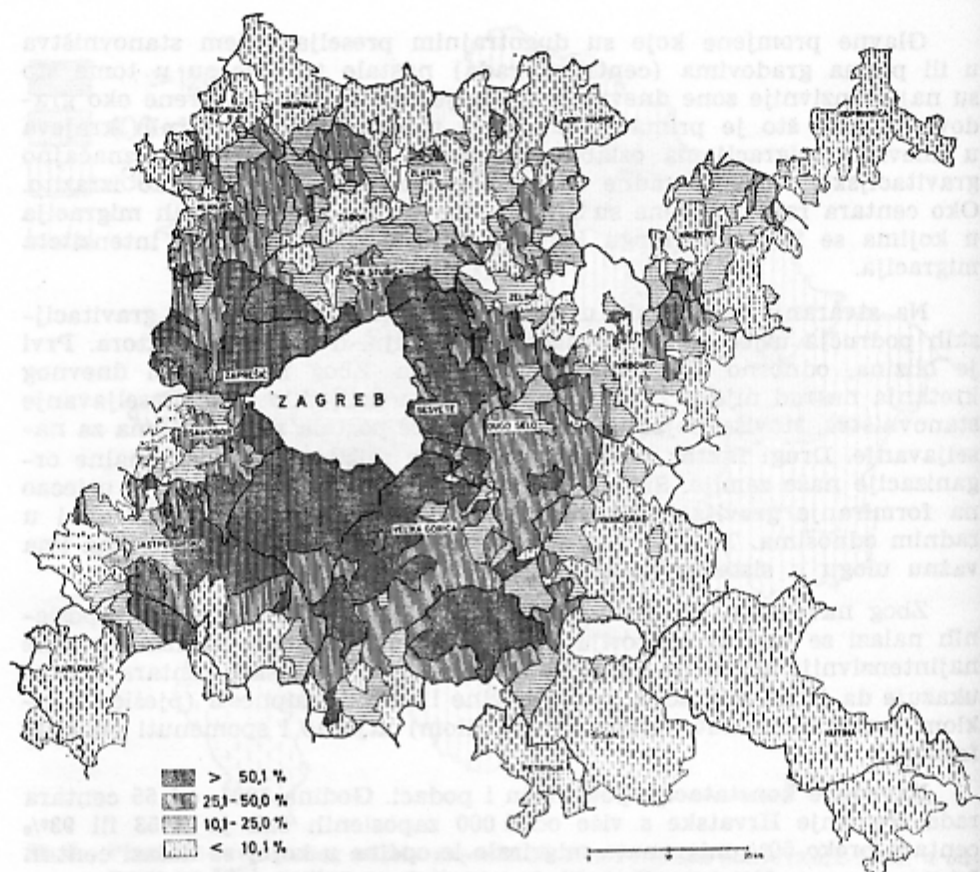
Osobine gravitacijskih područja nešto konkretnije upoznat ćemo na nekoliko primjera.

Zagreb je, svakako, najveći centar rada. U njemu je 1981. godine radilo 328 423 radnika (bez dijela općine Novi Zagreb)⁵⁾, od čega je dnevno migriralo 59 662 ili 18,2% radnika.

Gravitacijsko područje radne snage Zagreba vrlo je veliko, što je u skladu s njegovom funkcijom rada i drugim funkcijama. Kontinuirano područje gravitacije obuhvaća veći dio središnje Hrvatske (sl. 6). Intenzitet dnevnih migracija u Zagreb 1981. godine odražava vrijednost prigradske zone, odnosno blizinu i prometnu dostupnost. Zonu najintenzivnije migracije čini kružna prigradska zona. Podaci govore da 79% svih migranata migrira iz naselja sedam prigradskih općina (Velika Gorica, Dugo Selo, Sesvete, Donja Stubica, Zaprešić, Samobor i dio općine Novi

5) U ovom slučaju broj zaposlenih za Zagreb iskazujemo u okviru 10 općina, ali bez ovog dijela općine Novi Zagreb, za koji statistička služba po naseljima iskazuje podatke. Smatramo da taj podatak daje objektivniju sliku o funkciji rada Zagreba. Isto su tako u broj migranata u Zagreb uključeni i migranti iz ruralnih naselja općine Novi Zagreb. Za neke pojave u ovom radu iskazat ćemo podatke za Zagreb u okviru 10 općina.

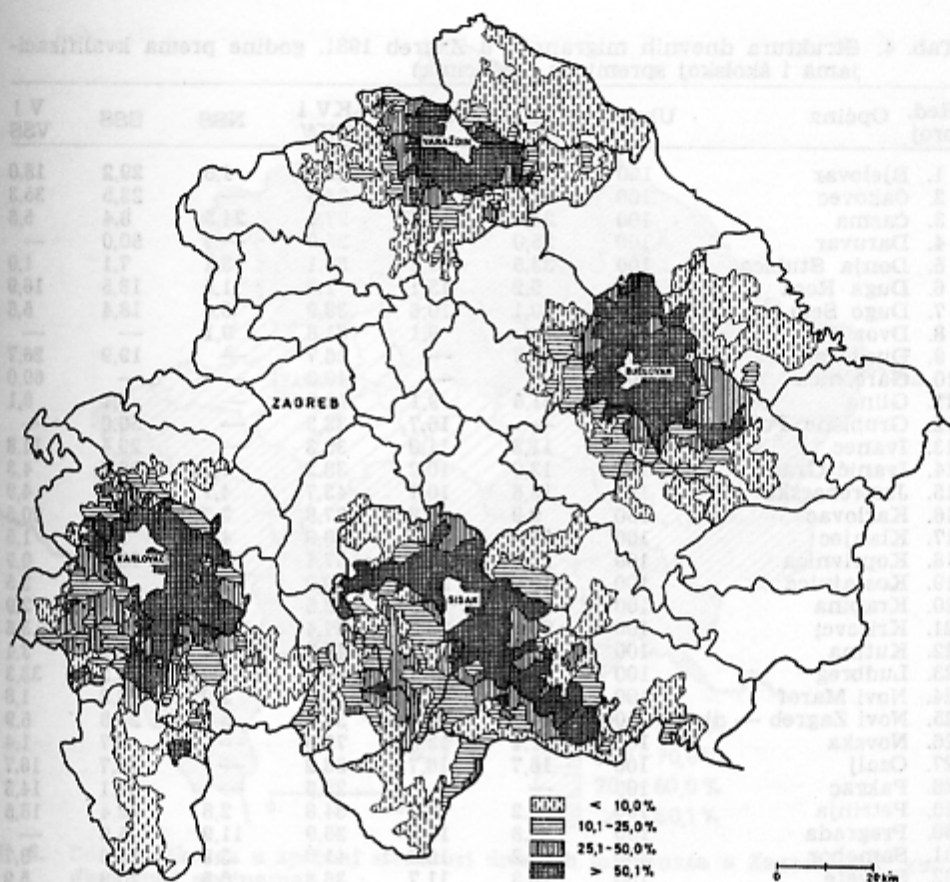
Sl. 6. Gravitacijsko područje dnevne migracije radne snage u Zagreb 1981. godine. Zone intenziteta dobijene su spajanjem naselja s obzirom na udio migranata od ukupno zaposlenih.

Zagreb). Najviše migranata dolazi iz općine Velika Gorica (11 134), Sesveta (9 883), te dijela općine Novi Zagreb (9 044). Podaci o broju migranata ukazuju da su južni i istočni sektor prigradskog područja Zagreba (posebno općine Novi Zagreb, Velika Gorica i Sesvete) najvišnji o funkciji rada Zagreba (Vresk, 1984).

Glavna žarišta dnevnih migracija su se, dakle, promijenila, s time da je do izražaja došla vrijednost prigradskog prostora.

S udaljenošću intenzitet migracija se, logično, smanjuje, a gravitacijsko područje poprima zvjezdasti oblik. S udaljenošću od Zagreba važnost željezničkih pravaca, očito, dolazi do izražaja. To je prvenstveno vidljivo u pravcu Koprivnice i Kutine.

Iako zona najintenzivnije dnevne migracije u Zagreb, koju čine naselja s više od 50% dnevnih migranata od ukupno zaposlenih, ima kružni oblik, treba međutim, istaći veliko značenje satelitskih gradova u tim

Sl. 7. Gravitacijska područja dnevne migracije radnika Karlovca, Siska, Varaždina i Bjelovara 1981. godine

migracijama. Tako je npr. na dnevne migrante iz Velike Gorice, Botinca, Samobora, Sesveta i Zaprešića otpadalo 1981. 32% od ukupnog broja migranata u Zagreb. U skladu s razvojem prigradske urbanizirane zone i dnevnih migracija razvijao se i prigradski prometni sistem (Sić, 1984).

Gravitacijska područja dnevne migracije radnika centara slabije funkcije rada razlikuju se od Zagreba. To pokazuju primjeri Bjelovara, Karlovca, Siska i Varaždina (sl. 7). Gravitacijsko područje radnika ovih centara prostorno je ograničeno na radijus od tridesetak km, tako da ne prelazi teritorij susjedne općine. Međutim, najintenzivnija zona migracije (više od 50% dnevnih migranata od ukupnog broja zaposlenih) gotovo da ne prelazi općinske međe. Štoviše, na mnogim dijelovima ove dvije međe potpuno se poklapaju. To potvrđuje raniju konstataciju da je na formiranje gravitacijskog područja utjecalo više faktora, među kojima su prometna dostupnost, komunalni sistem i organizacija najbitnije. Uz njih svakako valja istaći i druga geografska obilježja. Prirodno-geografska

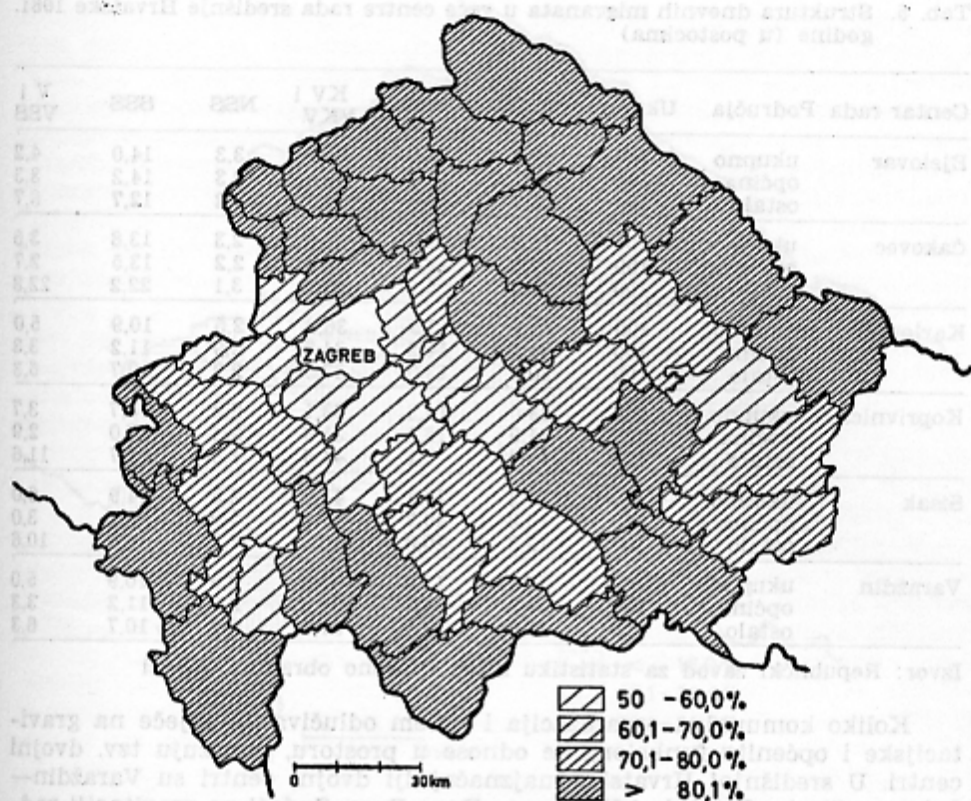
Tab. 4. Struktura dnevnih migranata u Zagreb 1981. godine prema kvalifikacijama i školskoj spremi (u postocima)

Red. broj	Općina	Ukupno	NKV	PKV	KV i VKV	NSS	SSS	V i VSS
1.	Bjelovar	100	11,2	9,0	28,1	4,5	29,2	18,0
2.	Čakovec	100	2,9	14,7	23,6	—	23,5	35,3
3.	Čazma	100	21,5	13,1	27,1	24,3	8,4	5,6
4.	Daruvar	100	25,0	—	25,0	—	50,0	—
5.	Donja Stubica	100	33,5	19,2	36,1	3,1	7,1	1,0
6.	Duga Resa	100	9,2	43,1	1,5	1,5	18,5	16,9
7.	Dugo Selo	100	20,1	10,6	38,9	6,4	18,4	5,6
8.	Dvor	100	—	9,1	81,8	9,1	—	—
9.	Đurđevac	100	26,7	—	26,7	—	19,9	26,7
10.	Garešnica	100	—	—	40,0	—	—	60,0
11.	Glina	100	31,8	9,1	40,9	—	9,1	9,1
12.	Grubišno Polje	100	—	16,7	33,3	—	50,0	—
13.	Ivanec	100	11,8	11,8	35,3	—	29,4	11,8
14.	Ivanić-Grad	100	13,0	10,2	38,2	7,7	26,6	4,3
15.	Jastrebarsko	100	18,6	10,7	43,7	4,7	17,4	4,9
16.	Karlovac	100	9,9	8,8	27,8	3,2	29,8	20,5
17.	Klanjec	100	39,6	20,5	26,9	4,0	7,5	1,5
18.	Koprivnica	100	20,6	21,6	37,4	2,8	16,8	0,9
19.	Kostajnica	100	10,0	20,0	50,0	2,5	1,5	2,5
20.	Krapina	100	20,9	18,9	42,5	6,4	8,4	2,9
21.	Križevci	100	25,7	23,6	37,4	3,4	6,3	3,6
22.	Kutina	100	16,3	10,7	45,7	4,7	19,2	3,4
23.	Ludbreg	100	33,3	—	—	—	33,3	33,3
24.	Novi Marof	100	31,4	16,4	40,7	2,9	6,8	1,8
25.	Novi Zagreb — dio	100	17,6	10,5	39,3	5,0	20,8	5,9
26.	Novska	100	1,4	13,9	73,6	—	9,7	1,4
27.	Ozalj	100	16,7	16,7	33,2	—	16,7	16,7
28.	Pakrac	100	—	—	28,6	—	57,1	14,3
29.	Petrinja	100	9,2	2,8	34,6	2,8	32,4	18,5
30.	Pregrada	100	29,8	15,5	36,9	11,9	5,9	—
31.	Samobor	100	15,2	10,3	41,0	3,8	21,0	8,7
32.	Sesvete	100	18,3	11,7	36,8	6,5	20,8	5,9
33.	Sisak	100	25,0	10,8	33,6	4,9	18,3	7,4
34.	Slunj	100	42,8	14,3	—	—	28,5	14,3
35.	Varaždin	100	—	5,0	38,0	1,3	36,7	19,0
36.	Velika Gorica	100	13,0	14,3	28,0	8,8	24,7	11,2
37.	Virovitica	100	—	12,5	37,5	—	37,5	12,5
38.	Vojnić	100	—	12,5	37,5	—	25,0	25,0
39.	Vrbovec	100	25,6	23,3	29,7	8,5	10,2	2,7
40.	Vrginmost	100	5,1	8,9	24,0	5,1	6,3	3,8
41.	Zabok	100	28,3	18,7	36,4	4,8	9,0	2,8
42.	Zaprešić	100	17,6	10,5	39,3	5,0	20,8	5,9
43.	Zelina	100	22,4	10,8	38,1	5,5	18,3	4,9
44.	Zlatar Bistrica	100	21,4	24,5	41,7	3,0	7,4	2,0

Izvor: Republički zavod za statistiku SRH, Posebno obrađeni podaci

obilježja utjecala su na razvoj prometnih sistema, pa su se, dakle, indirektno odrazila na prometnu dostupnost. Ona su se isto tako odrazila na oblike i gustoću naseljenosti, te način iskorištavanja okolice.

Svakako da su navedeni faktori utjecali na obim i intenzitet dnevnih migracija, kao i na oblik urbanizacije. Za ilustraciju rečenog uporedit ćemo dva centra: Karlovac i Varaždin. Godine 1981. Karlovac (55 362) ima za 15 929 stanovnika više od Varaždina (39 433 stanovnika). Istovre-

Sl. 8. Udio muškarca u spolnoj strukturi dnevnih migranata u Zagreb 1981. godine (poć općinama)

meno Varaždin ima 1 936 više zaposlenih nego Karlovac. Varaždin je iste godine imao 15 677 ili 49,7%, a Karlovac samo 7 545 ili 25,5% dnevnih migranata od ukupno zaposlenih, Karlovac u odnosu na Varaždin ima nepovoljnije tokove razvoja. U razvoju ovoga grada očito je jaći pritisak stanovništva, veća koncentracija. Slično je i sa Siskom u odnosu na Varaždin. Sisak je od Varaždina veći brojem stanovnika, ali mu je funkcija rada slabija, kao i broj i udio dnevnih migranata. Varaždin u odnosu na spomenuta dva centra ima slabiji pritisak stanovništva i slabiju koncentraciju, ali zbog toga ima pozitivniji utjecaj na okolicu, jer potiče jaću ruralnu urbanizaciju. Navedene razlike svakako treba promatrati u svjetlu različitih geografskih obilježja okolica, a prije svega, gustoći naseljenosti i valorizaciji prostora.

Čakovec, Koprivnicu i Bjelovar možemo s obzirom na broj stanovnika i funkciju rada svrstati u istu grupu. Između njih također postoje razlike. Čakovec, iako s najmanjim brojem stanovnika od Bjelovara i Koprivnice, odlikuje se s preko 18% većom funkcijom rada i gotovo dvostruko većim brojem i udjelom dnevnih migranata (tab. 3).

Tab. 5. Struktura dnevnih migranata u veće centre rada središnje Hrvatske 1981. godine (u postocima)

Centar rada	Područja	Ukupno	NKV	PKV	KV i VKV	NSS	SSS	V i VSS
Bjelovar	ukupno	100	24,4	15,9	38,2	3,3	14,0	4,2
	općina	100	26,1	15,7	37,4	3,3	14,2	3,3
	ostalo	100	15,7	17,0	42,7	3,2	12,7	8,7
Čakovec	ukupno	100	19,6	22,2	38,6	2,3	13,8	3,5
	općina	100	19,9	22,9	38,8	2,2	13,5	2,7
	ostalo	100	19,9	5,2	32,8	3,1	22,2	22,8
Karlovac	ukupno	100	31,9	13,5	36,2	2,5	10,9	5,0
	općina	100	34,3	14,2	34,2	2,9	11,2	3,3
	ostalo	100	30,3	13,0	37,5	2,2	10,7	6,3
Koprivnica	ukupno	100	33,0	14,3	33,1	2,2	13,7	3,7
	općina	100	34,9	15,1	31,8	2,3	13,0	2,9
	ostalo	100	15,2	7,1	44,6	1,8	19,7	11,6
Sisak	ukupno	100	15,2	20,4	41,0	2,5	14,9	6,0
	općina	100	16,8	20,7	41,4	3,0	15,1	3,0
	ostalo	100	12,8	20,0	40,3	1,7	14,6	10,6
Varaždin	ukupno	100	31,9	13,5	36,2	2,5	10,9	5,0
	općina	100	34,3	14,2	34,2	2,9	11,2	3,3
	ostalo	100	30,3	13,0	37,5	2,2	10,7	6,3

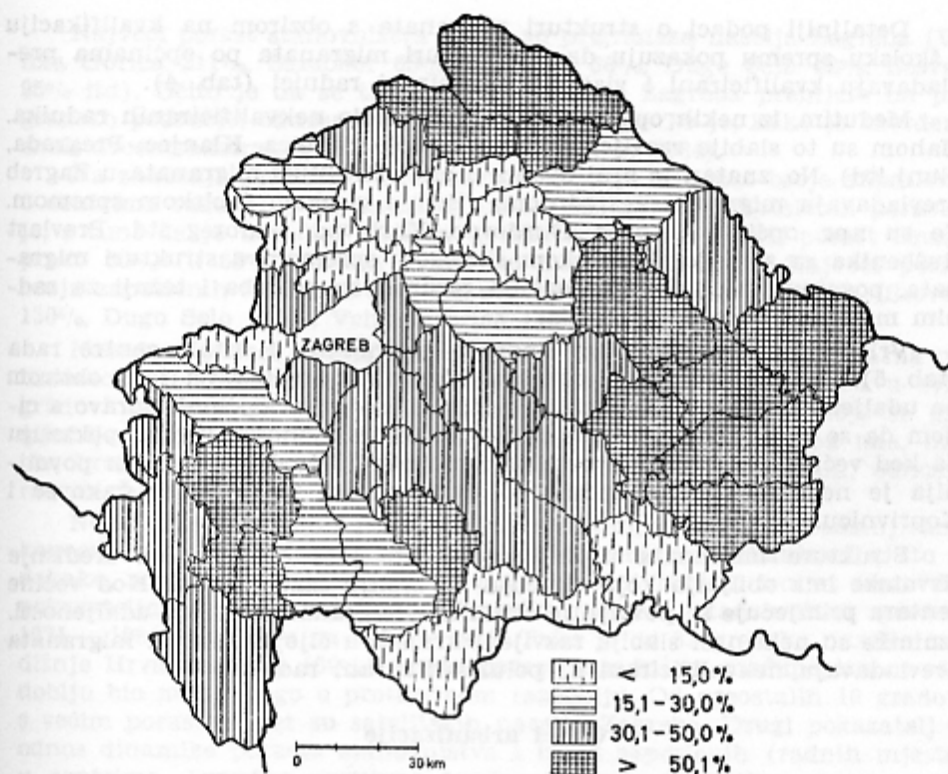
Izvor: Republički zavod za statistiku SRH, Posebno obrađeni podaci

Koliko komunalna organizacija i sistem odlučivanja utječe na gravitacijske i općenito funkcionalne odnose u prostoru, pokazuju tzv. dvojni centri. U središnjoj Hrvatskoj najznačajniji dvojni centri su Varaždin—Čakovec, Sisak—Petrijna i Karlovac—Duga Resa. Sudeći po gravitaciji radne snage funkcionalna povezanost dvojnih centara je tako slaba da oni ne djeluju kao dvojni, već kao svaki centar za sebe. Tako npr. godine 1981. iz Čakovca je u Varaždin migriralo samo 144 radnika, a iz Varaždina u Čakovec 213 radnika. Slično, iako nešto jača, odvijala se migracija i u drugim dvojnim centrima. Ne samo da su slabe migracije radnika unutar dvojnih centara, već i između općina. To se najjače očituje u činjenici da se zone najintenzivnije migracije završavaju na granicama općina. Gravitacijsko područje Varaždina to najbolje ilustrira (sl. 7). Po našem mišljenju jedan od glavnih razloga za to je politička podjeljenost dvojnih centara, pošto svaki centar ima funkciju političkog središta svoje općine.

Za ocjenu oblika i stupnja urbanizacije, pored analize oblika, dinamike migranata i osobina gravitacijskog područja, neophodno je analizirati i strukturu dnevnih migranata, prvenstveno prema kvalifikacijama i stručnoj spremi.

Dosadašnja mnogobrojna istraživanja su pokazala da se struktura dnevnih migranata mijenja s društveno-ekonomskim razvojem i urbanizacijom (White, Woods, 1980, Stewig, 1983). U prvim fazama industrijalizacije u dnevnim migracijama u pravilu učestvuju radnici, s time da iz većih udaljenosti i nepovoljnijih uvjeta migriraju radnici s nižim kvalifikacijama. S prerasporedom stanovništva koji uvjetuju industrijalizacija i urbanizacija mijenja se i struktura dnevnih migranata. Niže socijalne

Sl. 9. Udio službenika u ukupnom broju migranata u Zagreb 1981. godine (po općinama)

strukture zaposlenih više se koncentriraju blizu mjesta rada, a s većih udaljenosti migriraju zaposleni viših primanja, koji mogu snositi troškove prijevoza i stanovanja u prijatnijoj okolini.

Strukturu migranata u ovom radu analizirat ćemo na primjeru Zagreba i drugih šest većih centara rada.

U spolnoj strukturi dnevnih migranata zaposlenih u Zagrebu prevladavaju muškarci u ukupnom iznosu, kao i u ukupnom broju iz općina. Međutim, mora se konstatirati da s blizinom i većom dostupnošću Zagrebu udio muškaraca u strukturi migranata pada u korist žena (sl. 8). Međutim, posebno je zanimljiva struktura migranata s obzirom na kvalifikacije i stručnu spremu. Analiza strukture migranata u Zagreb s obzirom da li su radnici u užem smislu (rade u direktnoj proizvodnji) i službenici, daje poučne rezultate (sl. 9). Iz mnogih udaljenijih općina u strukturi migranata prevladavaju službenici. Prvenstveno se to odnosi na one općine koje imaju veće općinske centre. To je svakako pozitivan pokazatelj, koji upućuje na jednu zreliju fazu razvoja dnevnih migracija. Međutim, iz nekih udaljenijih općina još uvijek migriraju radnici. To se prvenstveno odnosi na još slabo razvijene krajeve Hrvatskog zagorja, Banije itd.

Detaljniji podaci o strukturi migranata s obzirom na kvalifikaciju i školsku spremu pokazuju da u strukturi migranata po općinama prevladavaju kvalificirani i visoko kvalificirani radnici (tab. 4).

Međutim, iz nekih općina vrlo je visok udio nekvalificiranih radnika. Mahom su to slabije razvijene općine (Donja Stubica, Klanjec, Pregrada, Slunj itd). No, znatan je broj općina u čijoj strukturi migranata u Zagreb prevladavaju migranti sa srednjom, višom i visokom školskom spremom. To su npr. općina Čakovec, Đurđevac, Karlovac, Ludbreg itd. Prevlast službenika sa srednjom i visokom školskom spremom u strukturi migranata, pogotovo iz udaljenijih općina rezultat su potreba i težnji za radnim mjestima određenih profila.

Vrlo je poučna struktura dnevnih migranata u ostale centre rada (tab. 5). Za ostale centre struktura migranata analizirana je s obzirom na udaljenost (ukupno, iz vlastite općine i iz drugih općina) upravo s ciljem da se uoči međuzavisnost strukture od udaljenosti. Podaci pokazuju da kod većine centara rada struktura migranata iz drugih općina povoljnija je nego iz vlastite općine. U tome smislu valja istaći Čakovec i Koprivnicu.

Struktura migranata u Zagreb i druge jače centre rada središnje Hrvatske ima obilježja koja upućuju na zreliju fazu razvoja. Kod većine centara primjećuje se povoljnija struktura migranata iz većih udaljenosti. Iznimke su neki naši slabije razvijeni krajevi u čijoj strukturi migranata prevladavaju nekvalificirani ili polukvalificirani radnici.

Oblici urbanizacije

Preseljavanja stanovništva odnosno dnevne migracije zaposlenih u centre rada potiču, kako smo istakli, dva glavna oblika urbanizacije. Stalna preseljavanja pospješuju tzv. primarnu urbanizaciju, tj. koncentraciju stanovništva i drugih sadržaja u postojeće centre rada, dok dnevne migracije uvjetuju razvoj urbaniziranih zona ili tzv. sekundarnu (ruralnu) urbanizaciju.

U skladu s naprijed iznijetom konstatacijom da u središnjoj Hrvatskoj jenjavaju stalna preseljavanja u korist dnevnih migracija, za očekivati je da će i sekundarni tip urbanizacije biti u jačoj ekspanziji. Kamo ide proces urbanizacije u središnjoj Hrvatskoj pokušat ćemo osvijetliti s relevantnim pokazateljima.

Prije svega valja naglasiti da je proces tzv. primarne urbanizacije, dakle koncentracije stanovništva, radnih mjesta, stanova itd. u gradove u središnjoj Hrvatskoj još uvijek jak. O tome između ostalog govori porast stanovništva gradskih naselja. U uvjetima naglašenog ruralnog egzodusa većine ruralnih naselja sva gradska naselja imaju porast stanovništva. Međutim, dinamika porasta stanovništva ne samo da nije podjednaka, već je simptomatična. Najbrži porast nemaju i najveći gradovi, kao što je slučaj u mnogim zemljama u razvoju. Stanovništvo Zagreba, Karlovca, Varaždina i Siska poraslo je u razdoblju 1971—1981. ispod 16%. U grupi su gradovi s najnižim porastom. Veći porast imali su manji općinski centri (Novska 35%, Glina 26%, Krapina 29%, Garešnica 26%, Kostajnica 28%, Ludbreg 34%, Čazma 40% itd).

Najveći porast stanovništva imala su prigradska naselja Zagreba (Velika Gorica 211%, Samobor 63%, Zaprešić 66%, Dugo Selo 42%, Sesvete 95% itd). Očito je da se težište koncentracije Zagreba prenijelo na prigradsko područje, odnosno na satelitska naselja. To je, kako je utvrđeno, znak decentraliziranog razvoja Zagreba (Vresk, 1984).

Na značenje primarne urbanizacije ukazuje i porast broja zaposlenih u centrima rada. U svim centrima rada (tab. 3) broj zaposlenih porastao je, s time da je u većini centara u razdoblju 1971—1981. porast iznosio preko 50% (u 65% centara s više od 1000 zaposlenih). Najveći porast broja zaposlenih imala su opet neka prigradska naselja Zagreba (Sesvete 130%, Dugo Selo 183%, Velika Gorica 142% itd).

Navedeni podaci ukazuju da je proces koncentracije, tj. primarna urbanizacija u središnjoj Hrvatskoj još uvijek jaka. To se osjeća u svim gradovima. Izuzetak je, svakako, aglomeracija Zagreba kod koje se primjećuje tendencija relativne decentralizacije. Okolica Zagreba ima, naime, brži porast ukupnog stanovništva kao i porast zaposlenih, odnosno radnih mjesta.

Nekoliko relevantnih pokazatelja, međutim, ukazuju na smanjivanje koncentracije u gradove, dakle, slabljenje primarne urbanizacije, što je dakako, pozitivna tendencija. Kao potvrdu ovoj tvrdnji iznijet ćemo dva pokazatelja. Prvi je usporena dinamika porasta stanovništva gradova 1971—1981. u odnosu na 1961—1971. Tako je od 32 gradska naselja središnje Hrvatske u 22 (69%) grada porast u zadnjem međupopisnom razdoblju bio manji nego u prethodnom razdoblju. Od preostalih 10 gradova s većim porastom pet su satelitskih naselja Zagreba. Drugi pokazatelj je odnos dinamike porasta stanovništva i broja zaposlenih (radnih mjesta) u centrima. Izuzetno pozitivna tendencija razvoja većine centara rada satoji se u tome da im funkcija rada brže raste nego funkcija stanovanja. Od 55 centara rada s više od tisuću zaposlenih samo u tri centra je porast stanovništva bio veći, dok je u ostalim porast radnih mjesta bio veći. Ta tri centra su opet satelitska naselja Zagreba (Velika Gorica, Samobor i Zaprešić) koji se kako je istaknuto, odlikuje i visokim rastom radnih mjesta i stanovništva.

Koncentracija stanovništva, radnih mjesta i drugih sadržaja, te rast postojećih centara još uvijek je, dakle, u cjelini dominantan oblik urbanizacije središnje Hrvatske. On očito od 1971. godine jenjava, što je pozitivan proces. Istovremeno aglomeracija Zagreba isto tako pokazuje tendencije relativne decentralizacije (stanovništvo i radna mjesta okolice rastu brže od grada).

Porast dnevne pokretljivosti radne snage ima svakako odraza na porast značenja tzv. sekundarne ili ruralne urbanizacije. Nažalost, ovom prilikom nismo u mogućnosti da precizno utvrdimo odnos značenja spomenuta dva oblika urbanizacije. Na osnovi raspoloživih podataka možemo međutim utvrditi stupanj socio-ekonomske preobrazbe naselja i potvrditi pretpostavku da je ruralna urbanizacija jača.

Stupanj socio-ekonomske preobrazbe, odnosno urbanizacije naselja utvrdili smo pomoću triju varijabli: udjelom poljoprivrednog stanovništva, udjelom domaćinstava bez poljoprivrednog gospodarstva, te postotnim udjelom radnika od aktivnog stanovništva. Pomoću ovih varijabli i određenih parametara naselja su diferencirana na gradska, jače urbani-

zirana, slabije urbanizirana i seoska naselja (Vresk, 1983). Prema ovoj diferencijaciji u središnjoj Hrvatskoj je oko 35% naselja otpalo na urbana i urbanizirana, dok je 65% otpadalo na seoska naselja. Važno je, međutim, istaći da su se oko centara rada, u njihovim gravitacijskim područjima formirale kontinuirane urbanizirane zone, što je znak zrelijeg stupnja urbanog razvoja.

Centri i osovine urbanizacije

Prostorna pokretljivost stanovništva potiče, dakle, dva glavna oblika urbanizacije: koncentraciju u centrima rada i njihov daljnji rast, te razvoj urbaniziranih zona oko njih. Urbanizirane zone poklapaju se s područjima najintenzivnije dnevne migracije zaposlenih. Veličina urbaniziranog područja i stupanj socio-ekonomske preobrazbe ruralnih naselja u njima ovise o značenju funkcije rada centara.

Urbanizirana područja se između pojedinih centara spajaju ili pokazuju tendenciju spajanja u povezane osovine ili akse urbanizacije. Oko velikih centara rada stvorene su kontinuirane urbanizirane zone, tako da se već mogu izdvojiti socioekonomske gradske regije. Pored Zagreba, takav je slučaj sa Varaždinom, Siskom i Karlovcem.⁶⁾

Gledajući s prostornog aspekta, u središnjoj Hrvatskoj uočavaju se centri i osovine urbanizacije. Možemo ih diferencirati u pravce. Glavno žarište urbanizacije je, dakako, Zagreb iz kojeg se osovine urbanizacije zvjezdasto šire prema drugim centrima rada, slijedeći glavne prometne pravce (sl. 10).

Na, nazovimo ga, zagorskom pravcu mogu se izdvojiti dvije osovine urbanizacije: Zagreb—Zabok—Krapina, odnosno Zagreb—Zabok—Varaždin—Čakovec. Navedene osovine čine centri različitog značenja funkcije rada i urbanizirana ruralna naselja, koja su gotovo u potpunosti prostorno povezana. Hrvatsko zagorje se, zbog veće gustoće centara rada i veće dnevne mobilnosti stanovništva, ističe razvojem urbaniziranih zona.

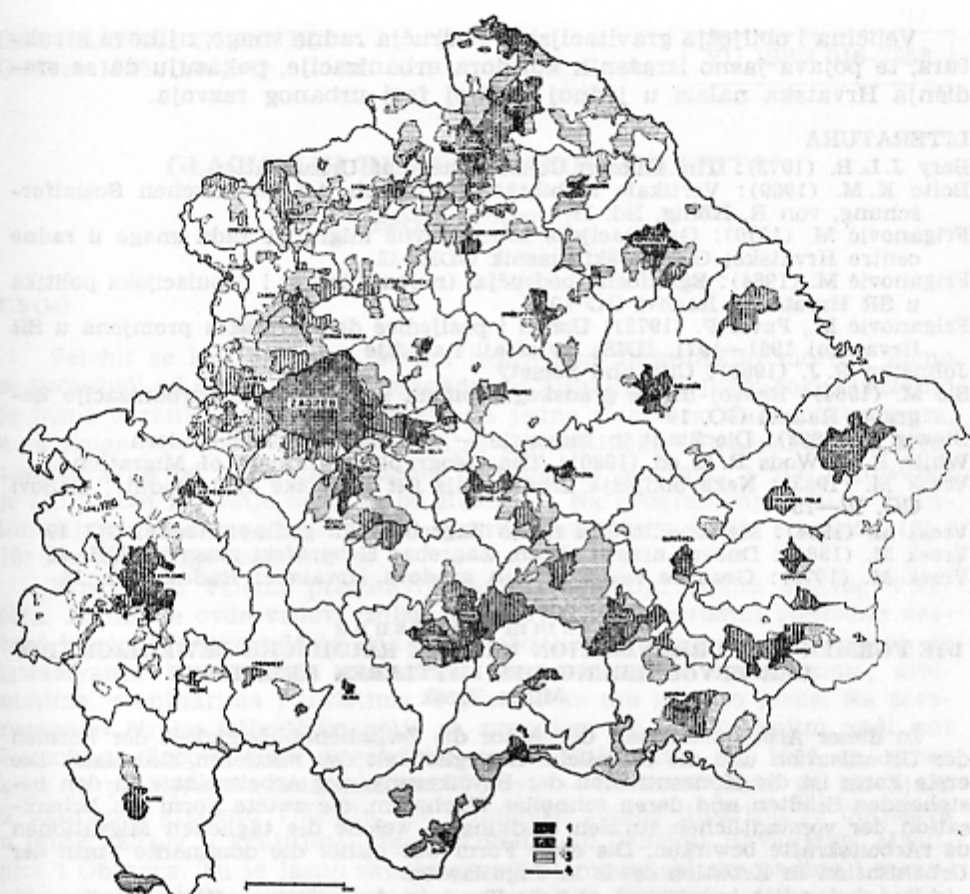
U posavskom pravcu jasno se mogu izdvojiti dvije osovine urbanizacije sa, opet, većim brojem manjih centara rada. Prva osovina, koja je kontinuiranija, proteže se od Zagreba preko Ivanić-Grada, Kutine do Novske. Druga osovina na posavskom pravcu manje je kontinuirana, ali se jasno nazire. Proteže se od Zagreba do Siska i Petrinje, te dalje do Kostajnice.

Pored navedenih jasno se izdvaja osovina urbanizacije od Zagreba preko Jastrebarskog do Karlovca, te manje povezana osovina od Zagreba preko Vrbovca, Križevaca do Koprivnice.

U nekim dijelovima središnje Hrvatske osovine urbanizacije se jasno ne naziru, pa je koncentracija u postojeće centre najznačajniji oblik urbanizacije. Funkcija rada tih centara je još preslaba da bi jače utjecala na okolice. Takav je slučaj i s bjelovarskom regijom.

6) Godine 1971. Varaždin, Karlovec i Sisk imali su formirane kontinuirane prigradske urbanizirane zone, tako da je bilo moguće izdvojiti njihove socio-ekonomske gradske regije (Vresk, 1978). Takav je slučaj bio i s drugim centrima, koji su imali najmanje 20 000 zaposlenih.

Sl. 10. Gradska naselja i urbanizirana područja središnje Hrvatske 1981. godine; 1 — gradska naselja; 2 — jače urbanizirana područja; 3 — slabije urbanizirana područja, 4 — granica općina

Zaključak

Međuzavisnost oblika urbanizacije i prostorne pokretljivosti stanovništva središnje Hrvatske jasno je izražena. Stalno preseljavanje stanovništva u centre rada još uvijek ima veliko značenje u urbanom razvoju. Ono potiče daljnju koncentraciju i razvoj postojećih centara. Pozitivna crta u takvom razvoju zapaža se u usporenljem rastu većih gradova (Zagreba, Siska, Karlovca i Varaždina) s određenim tendencijama decentralizacije, koja je kod Zagreba jasno izražena. Brži rast imaju satelitski gradovi Zagreba, kao i neki manji centri. Stalna preseljavanja pokazuju tendenciju opadanja, a jačaju dnevne migracije. One pospješuju razvoj urbaniziranih zona.

Veličina i obilježja gravitacijskih područja radne snage, njihova struktura, te pojava jasno izraženih koridora urbanizacije, pokazuju da se središnja Hrvatska nalazi u jednoj zrelijoj fazi urbanog razvoja.

LITERATURA

- Bery J. L. B. (1973): The Human Consequences of Urbanisation
 Bolte K. M. (1969): Vertikale Mobilität; Handbuch der empirischen Sozialforschung, von R. König, Bd. II
 Friganović M. (1970): Gravitacijske zone dnevne migracije radn snage u radne centre Hrvatske; Geografski glasnik GDH, 32
 Friganović M. (1984): Egzodusna područja, (ne)razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj, Radovi GO 19
 Friganović M., Pavić P. (1973): Uzroci i posljedice demografskih promjena u SR Hrvatskoj 1961—1971, IDIS, Izvještaji i studije
 Johnston R. J. (1980): City and Society
 Sić M. (1984): Razvoj mreže gradskog prometa kao pokazatelj urbanizacije Zagreba, Radovi GO, 19
 Stewig R. (1983): Die Stadt in Industrie — und Entwicklungsländern
 White P. E., Woods R. L., ed (1980): The Geographical Impact of Migration
 Vrešk M. (1983): Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine; Radovi GO, 17—18
 Vrešk M. (1984): Metropolitanska regija Zagreba 1981. godine; Radovi GO, 19
 Vrešk M. (1984): Dnevni urbani sistem Zagreba; Geografski glasnik GDH, 46
 Vrešk M. (1979): Gradske regije velikih gradova Hrvatske; Radovi GO, 14

Zusammenfassung

DIE FORMEN DER URBANISATION UND DIE RÄUMLICHE BEWEGLICHKEIT DER BEVÖLKERUNG DES MITTLEREN KROATIENS

Milan Vrešk

In dieser Arbeit analysiert der Autor die Zwischenabhängigkeit der Formen der Urbanisation und die räumliche Beweglichkeit des mittleren Kroatiens. Die erste Form ist die Konzentration der Bevölkerung, der Arbeitsplätze in den bestehenden Städten und deren schnelles Wachstum, die zweite Form die Urbanisation der vorstädtlichen ruralen Siedlungen, welche die täglichen Migrationen der Arbeitskräfte bewirken. Die erste Form war bisher die dominante Form der Urbanisation in Kroatien sowie in Jugoslawien.

Der Autor hat inzwischen auf die Tendenz der positiven Veränderungen in der Urbanisation in Kroatien hingewiesen. Er hat festgestellt, dass vom 1971 die ständigen Übersiedlungen vom Lande in die Städte abnehmen, aber die täglichen Migrationen zunehmen. Die Städte haben inwischen noch immer einen starken Zuwachs der Bevölkerung.

Den kleinsten Zuwachs verzeichnen doch grossen Stadt (660 000). Dies weist auf die Tendenz der Dezentralisation in der Entwicklung hin, dass die Zahl der Arbeitsplätze in den Städten rascher ansteigt als die Bevölkerungszahl.

Die Tagesmigration ist im Anstieg. Um die Zentren werden Gravitationszonen formiert. Die intensivsten Migrationen werden vom Territorium der Gemeinde vollzogen. Darauf haben zwei Hauptfaktoren Einfluss genommen: die Nähe und die Zugänglichkeit, Kommunalsystem der politischen Organisation und des Systems der Entscheidung in den Gemeinden. In der Struktur der Tagesmigranten haben ebenfalls Veränderungen entstanden.

Um die Städte wurden unter dem Einfluss der Tagesmigration urbanisierte Zonen geschaffen, so dass Zagreb, Varaždin, Karlovac und Sisak ihre Metropolen regionalen geschaffen haben. Die urbanisierten Gebiete werden allmählich räumlich an Zentren und Achsen der Urbanisation geknüpft, die in der Zukunft ein Schwerpunkt der Urbanisation werden sollten. Diese Arbeit wies auf die positiven Tendenzen der Urbanisation des mittleren Kroatiens hin. Die Übersiedlungen der Bevölkerung und seine Konzentration in den Städten geht zurück und stärken die Prozesse der Suburbanisation. Der Autor wies auch auf innenregionale Entwicklungsunterschiede hin, die wegen des ungleichen Netzen der Städte, der verschiedenen Möglichkeiten der Beschäftigung und der Tagesmigrationen existieren.